

**КЫРГЫЗ РЕСПУБЛИКАСЫНЫН БИЛИМ БЕРҮҮ ЖАНА ИЛИМ
МИНИСТРЛИГИ**

КР УИАнын Ч. Т. Айтматов атындагы ТИЛ жана АДАБИЯТ ИНСТИТУТУ

ОШ МАМЛЕКЕТТИК УНИВЕРСИТЕТИ

Б. Н. Ельцин атындагы КЫРГЫЗ-РОССИЯ СЛАВЯН УНИВЕРСИТЕТИ

Д 10.17.547 диссертациялык кеңеши

Кол жазма укугунда
УДК 41:494.3:482:808.03

Суркеева Динара Бекмаматовна

**ТЕКТЕШ ЭМЕС СИСТЕМАЛУУ ТИЛДЕРДЕ СЫРДЫК СӨЗДӨРДҮ
КОТОРУУНУН ЖОЛДОРУ (АНГЛИС, ОРУС ЖАНА КЫРГЫЗ
ТИЛДЕРИНИН МАТЕРИАЛДАРЫНЫН НЕГИЗИНДЕ)**

10.02.20 – тектештирме-тарыхый, типологиялык
жанасалыштырматилилими

Филология илимдеринин кандидаты окумуштуулук
даражасын изденип алуу үчүн жазылган диссертациянын

АВТОРЕФЕРАТЫ

Ош - 2017

Диссертациялык иш Ош мамлекеттик университетинин дүйнөлүк тилдер жана маданият факультетинин роман герман филология кафедрасында аткарылды

Илимий жетекчи: филология илимдеринин доктору, профессор
Караева Зина

Расмий оппоненттер: филология илимдеринин доктору, доцент
Саматов Кубатбек

филология илимдеринин кандидаты, доцент
Жумалиева Гулира Эдилбековна

Жетектөөчү мекеме: К. Карасаев атындагы Бишкек гуманитардык университетинин англис тили кафедрасы,
дареги: 720044, Бишкек ш., Тынчтык пр., 27.

Диссертациялык иш 2017-жылдын « 22 »сентябрында саат 10.00дө Кыргыз Республикасынын Улуттук илимдер академиясынын Ч.Т. Айтматов атындагы тил жана адабият институтунун, Ош мамлекеттик университетинин жана Б.Н. Ельцин атындагы Кыргыз-Россия Славян университетинин алдындагы филология илимдеринин доктору (кандидаты) илимий даражасын изденип алуу үчүн уюштурулган Д 10.17.547 диссертациялык кеңешинин (<http://dc-aytmатов-ilm.tk>) жыйынында корголот. Дареги: Бишкек шаары, Чүй проспектиси 265а

Диссертациялык иш менен Кыргыз Республикасынын Улуттук илимдер академиясынын Борбордук китепканасынан (720071, Бишкек ш., Чүй пр., 265а); Ош мамлекеттик университетинин (723500, Ош ш., Ленин көч., 331); Б.Н. Ельцин атындагы Кыргыз-Россия Славян университетинин (720000, Бишкек ш., Киев көч., 44)илимий китепканаларынан таанышууга болот.

Автореферат 2017-жылдын « 18 » августунда жөнөтүлдү.

Диссертациялык кеңештин окумуштуу
катчысы, филология илимдеринин
кандидаты, ага илимий кызматкер

Коңурбаева Р. Э.

ИЗИЛДӨӨНҮН ЖАЛПЫ МҮНӨЗДӨМӨСҮ

Теманын актуалдуулугу. Сырдык сөздөр сүйлөө кебибизде, тилдик чөйрөдө ар бир маданияттын өзгөчөлүгүн билүүдө чоң ролду ойнойт, ошондуктан бул тармакты изилдөөнүн **актуалдуулугу:**

1) тектеш эмес системалуу тилдердин (англис, орус жана кыргыз) материалдарынын негизинде сырдык сөздөрдүн кыргыз лингвистикасында салыштырмалуу жана котормо планда атайын иликтенбегендиги;

2) англис, орус жана кыргыз тилдеринде сырдык сөздөрдүн которуулуштары жөнүндөгү илимий изилдөөлөрдүн сейрек кезиге тургандыгы;

3) тектеш эмес тилдердеги сырдык сөздөрдү которуудагы өзгөчөлүктөрүнүн толук жана терең изилденбегендиктен, алардагы өзгөчөлүктөргө, окшоштуктарга жана тилдик универсалийлерге көңүл бурулбагандыгы, сырдык сөздөрдү которулган материалдардын негизинде которуу деңгээлинде сыпатталбагандыгы;

4) тектеш эмес тилдердеги сырдык сөздөрдүн котормосу түрдүү маданий тексттерде кандайча колдонула тургандыгынын аныкталбагандыгы;

5) тектеш эмес тилдердеги сырдык сөздөрдүн формалдык семантика-функционалдык өзгөчөлүктөрүнүн изилденбегендиги, тайпаларга жана топторго бөлүштүрүлбөгөндүгү менен шартталат.

6) тектеш эмес системалуу тилдердеги сырдык сөздөрдүн семантика-функционалдык өзгөчөлүктөрүнүн изилденбегендиги, алардын формалдык жактан моделдештирилбегендиги, тайпаларга жана топторго бөлүштүрүлбөгөндүгү менен шартталат.

Ал эми сырдык сөздөрдүн дискуссиялык проблемасын, алардын үч тилдин сөз түркүмдөрүнүн ичинде алган ордун тактоо жана семантикалык, фонетикалык өзгөчөлүктөрүн изилдөө тил илиминде өтө зарыл маселелердин бири болгондуктан диссертациянын темасынын жана багытынын тандалышына шарт түздү.

Диссертациянын темасынын негизги илимий изилдөө иштери менен болгон байланышы. Темаинициативдик негизде тандалып алынган.

Илимий изилдөөнүн объектиси болуп англис, орус жана кыргыз жазуучуларынын чыгармаларынан алынган материалдардын негизинде салыштырма жана котормо аспектинде сыпатталып жаткан англис, орус жана кыргыз тилдериндеги сырдык сөздөр саналат.

Илимий изилдөөнүн предмети катары англис, орус жана кыргыз тилдериндеги сырдык сөздөрдү которуудагы структуралык-

семантикалык которуу өзгөчөлүктөрү жана функционалдык мүнөздөмөсү тандалып алынды.

Изилдөөнүн максаты катары англис, орус жана кыргыз тилдериндеги сырдык сөздөрдү теориялык, практикалык жана котормо денгээлинде изилдөө, сырдык сөздөрдүн которуудагы тектеш эмес тилдерде изоморфтук, алломорфтук жана универсалдуу кубулуштарды табуу. Сырдык сөздөрдүн структуралык-семантикалык мазмунун жана функционалдык айырмачылыктарын котормо денгээлинде ачып берүү болуп эсептелинет.

Коюлган максаттарга жетүү жана объективдүү натыйжаларга ээ болуу үчүн төмөнкү **милдеттер коюлуп чечмеленди:**

1) англис, орус жана кыргыз тилдериндеги сырдык сөздөрдүн табиятын изилдеп, мүнөздүү категориялык белгилерин таап, аларды тектеш эмес тилдерге которуудагы лексикалык, стилистикалык, фонетикалык, грамматикалык денгээлдерде изилдөөнүн объектиси катары карап чыгуу;

2) англис, орус жана кыргыз тилдериндеги сырдык сөздөргө көп компоненттик контрастивдик анализ жасоо, аталган тилдердеги сырдык сөздөрдүн формалдык жана семантикалык окшоштуктарды жана айырмачылыктарды бөлүп көрсөтүү жана аларды классификациялоо;

3) салыштырма планда каралып жаткан тилдердеги сырдык сөздөрдү которууда жалпы жана атайын өзгөчөлүктөрүн ачып көрсөтүү;

4) тандалып алынган тема боюнча теориялык жана практикалык адабияттар менен таанышып чыгуу, сырдык сөздөрдүн заманбап теорияларын окуп-үйрөнүү;

5) сырдык сөздөрдү которууда алардын прагматикалык касиеттерин эске алуу;

6) тектеш эмес тилдердеги сырдык сөздөрдүн структуралык-семантикалык топторун котормодогу ыкмаларын аныктоо.

Изилдөөнүн илимий жаңылыгы:

1) заманбап кыргыз жана англис адабиятынан алынган кенен тилдик материалдын негизинде, лингвистикалык изилдөөлөрдүн практикаланган, прогрессивдүү ыкмаларын колдонуу аркылуу англис, орус тилдери менен салыштырылып жаткан кыргыз тилиндеги сырдык сөздөрдүн структуралык-семантикалык функцияларын ачыктоого кыргыз лингвистикасында алгачкы ирет аракеттердин жасалышы;

2) тектеш эмес тилдердеги сырдык сөздөрдүн формалдык жана семантика-функционалдык которуу өзгөчөлүктөрүнүн, айырмачылыктарынын жана окшоштуктарынын изилдениши;

3) кыргыз тилиндеги сырдык сөздөрдүн фонетикалык, морфологиялык жана синтаксистик бөтөнчөлүктөрүнүн аныкталышы жана алардын котормодо берилиши;

4) алардын маанилерин берүүдөгү негизги грамматикалык каражаттардын такталышы;

5) тектеш эмес системалуу тилдердеги сырдык сөздөрдүн семантикалык классификацияларында котормо ыкмаларын көрсөтүлүп берилиши.

Изилдөөнүн теориялык мааниси. Кыргыз тилинин грамматикасынын жалпы теориясын иштеп чыгууда биздин бул изилдөөнүн белгилүү бир деңгээлде салым кошушу, кыргыз тилиндеги сырдык сөздөрдүн жаралуусунун семантикалык табиятынын аныкталышы, кептеги бир гана эмотивдүү табияты эле эмес, прагматикалык жана когнитивдүү ролунун берилиши, англис тилинин практикалык грамматикасы боюнча окуу колдонмолорго киргизилбеген сырдык сөздөрдүн мурдагы тил илиминде жана азыркы учурда жазылган аныктамаларынын келтирилиши, о.э., сырдык сөздөрдүн сүйлөмдөрдөгү универсалдык мүнөздүү белгилеринин болжолдуу түрдө ачыкталышы, сырдык сөздөрдү тереңдетип изилдөө, структуралык-семантикалык жактан анализдөө жана алардагы синтаксистик алакаларды ачып берүү кыргыз тилиндеги сырдык сөздөрдүн табияты жөнүндөгү толук түшүнүктүн жана көз караштын калыптанышына шарт түзгөндүгү диссертациялык иштин теориялык мааниси катары саналат. Негизинен, бул изилдөө сөз түркүмдөрдүн жалпы теориясынын, котормо жалпы теориясынын жана семантикасынын өнүгүүсүнө салым кошот деген ойдобуз.

Изилдөөнүн практикалык мааниси. Иш компаративистиканын, тектештирме-тарыхый, типологиялык тил илиминин, кыргыз жана англис тилдеринин грамматикасынын ж.б. тармактардын идеялары, жетишкендиктери, принциптери жана методдоруна таянылып, англисче, орусча, кыргызча факты-материалдарынын негизинде аткарылды.

Биринчиден, иштин материалдары жана негизги жоболору компаративистиканы, салыштырма типологияны жана семасиологияны өнүктүрүүгө өбөлгө болуу менен бирге филология профилиндеги адистерди даярдоочу ЖОЖдордо азыркы кыргыз тили, кыргыз жана англис тилдеринин салыштырма грамматикасы, салыштырма стилистикасы жана кеп маданияты боюнча лекциялык курстарды түзүүдө жана окууда, котормонун теориялык негиздерин өнүктүрүүгө, атайын семинарларды өткөрүүдө, өлкөбүздүн колледждериндеги жана орто билим берүүчү мекемелериндеги заманбап кыргыз, орус жана англис тилдеринин морфологиясын, лексикологиясын үйрөтүү боюнча сабактарды өтүүдө, котормочулардын жана

журналисттердин практикалык ишкердиктеринде колдонула алат. Экинчиден, салыштырма типология боюнча окутуунун методологиялык ыкмаларын иштеп чыгууда, окуу куралдарын жазууда котормо илимин практикалык жактан колдонууга баалуу материал болуп бере алат. Үчүнчүдөн, иштеги натыйжаларды компаративистика, кыргыз жана англис тилдеринин салыштырма грамматикасы, лексикалык семантика, психолингвистика, социоллингвистика боюнча илимий изилдөөлөрдү жүргүзүүдө пайдаланса болот.

Коргоого коюлуучу жоболор:

1. Сырдык сөздөр адамдын эмоционалдык чөйрөсү менен байланышкан тилдик универсалияны өзүнө камтыйт жана башка тилдик бирдиктерден адаттан тышкаркы фонетикалык формасы, кептеги семантика-стилистикалык өзгөчөлүктөрү жана спецификалык функциясы менен айырмаланат.

2. Алардын семантикалык мазмуну, тилдин орфоэпиялык нормалары, этнос-тил ээсинин этномаданий каада-салттары, тарыхы, улуттук өзгөчөлүктөрү менен байланыштуу (мындай өзгөчөлүктөрдүн кепте чагылуусу сүйлөчүнүн маанайынан, жашынан, кызматынан, социалдык абалынан ж.б. көз каранды).

3. Контекст менен кептик жагдай сырдык сөздөрдүн семантикалык мазмунуна абдан чоң таасирин тийгизет жана кепте сырдык сөздөрдү максатка ылайыктуу колдонуу улуттар аралык коммуникациянын ийгиликтүү болушуна көмөкчү болот.

4. Сырдык сөздөрдү салыштырып изилдөө лексикографиялык булактарда семантика-структуралык, семантика-стилистикалык, социалдык-гендердик, этномаданий өзгөчөлүктөрдү чагылдырууга жол берет.

Бул изилдөөдө англис, орус жана кыргыз тилдериндеги баштапкы жана туунду сырдык сөздөргө салыштырма структуралык-семантикалык анализ жасалды. Ар бир сырдык сөздүн маанилеринин максималдуу мүмкүн болгон варианттары каралды, сырдык сөздөрдүн семантикалык мазмунунун өзгөрүшүнө өздөрүнүн колдонулуш шарттарынын таасир этүүсү эске алынды.

Автордун жекече салымы. Теманын, багыттын тандалышы, материал жыйноо, системалаштыруу, чечмелөө жана жалпылоо изденүүчү тарабынан жекече аткарылды. Иштеги негизги натыйжалар жана тыянактар, изденүүчүгө гана таандык. Диссертациялык иште англис, орус жана кыргыз тилдериндеги сырдык сөздөрдүн жазуучулардын көркөм чыгармаларында колдонулушуна лингвистикалык талдоо жүргүзүүсү, алардын бир тилден башка бир тилге которулуу өзгөчөлүктөрүн илимий негизде аныктап бериши

диссертанттын тектештирме-тарыхый, типологиялык жана салыштырма тил илимине кошкон салымы болуп саналат.

Изилдөөнүн жыйынтыгынын жарыяланышы. Иштин мазмунуна байланыштуу 12 илимий макала жарык көргөн.

Изилдөөнүн апробациясы. Диссертациялык изилдөөдөн алынган тыянактар жана жоболор Ош мамлекеттик университетинин роман-герман филология кафедрасынын отурумдарында, илимий жумалыктарда 4 жолу талкууланып, ОшМУнун, Эл аралык университеттин, Жалал-Абад мамлекеттик университетинин окутуучуларынын, аспиранттарынын илимий-практикалык конференцияларында (2010-2015) бир нече жолу окулду жана эл аралык, республикалык, регионалдык конференцияларда 3 жолу автор тарабынан жасалган докладдарда баяндалды, о.э., ата мекендик жана чет мамлекеттик илимий журналдарда (анын ичинде ЖАКка кирген журналдарда), ЖОЖдордун илимий жыйнактарында, окуу жайлардын жарчыларында жарык көргөн макалаларда чагылдырылды.

Диссертациялык эмгектин структурасы. Эмгеккиришүүдөн, үч баптан, корутундунан жана колдонулган адабияттардын тизмесинен турат. Колдонулган адабияттардын тизмеси 195 аталышты камтыйт. Иштин жалпы көлөмү – 185 бет. Диссертациянын текстинде ар түрдүү таблицалар колдонулду.

ИШТИН НЕГИЗГИ МАЗМУНУ

Киришүүдө диссертациялык иштин актуалдуулугу, негизги максаты, милдеттери, илимий-теориялык жаңылыгы, теориялык жана практикалык мааниси, коргоого коюлуучу жоболору жана иштин апробациясы, түзүлүшү тууралуу маалыматтар берилет.

I БАП “Сырдык сөздөрдү изилдөөнүн тарыхына жана теориялык негиздерине сереп” деп берилип, төрт параграфтан турат. Бул бөлүмдө жарык көргөн адабияттарга обзор жасалып, англис, орус жана кыргыз тилдеринде сырдык сөздөрдүн жалпы изилдениши каралат.

1.1. “Сырдык сөздөрдүн дүйнөлүк тил илиминде иликтениши”. Сырдык сөздөрдү изилдөө алмустактан баштап, ушул күнгө чейинки заманда да негизги маселелердин бири болуп эсептелинип келе жатат. Буга мисал катары биздин заманга чейинки I кылымда эле Варрондун грамматикасында анын сөз түркүмү катары каралгандыгы жана риторикалык маселелерге тиешелүү экендиги белгиленген. Ал эми орустун улуу окумуштуусу М.В. Ломоносов сырдык сөздөргө мындайча баа берген: “Сырдык сөздөр – булар инсандын жан дүйнөсүндөгү сезимдердин кыймылынын кыскача берилиши”

[Ломоносов, 1950-1959: 143]. Сырдык сөздөрдү дүйнөлүк деңгээлде изилдөөдө Ш. Баллинин, Л. Теньердин, француз грамматикасындагы ордун изилдөөдө Ж. Дамуретт жана Э. Пишондун, Ф. Брюнонун маалыматтары өтө баалуу. Ал эми сырдык сөздөрдү психомеханика менен байланыштырган Г. Гийома кептин динамикалык аспектисине көп көңүл бөлгөн. Дүйнөгө аты таанылган окумуштуу Э. Бенвениста сырдык сөздөрдү аргументациялоо теориясын иштеп чыккан.

Чет өлкөлөрдө сырдык сөздөрдү изилдеген окумуштуулардын арасынан төмөнкү тилчилердин илимий булактары абдан маанилүү. Аларга Ф. Амека [Амека 1992;1994]; А. Вежбицкая [Вежбицкая 1999; Wierzbicka 1992] ж.б. кирет.

Жогоруда белгиленген көз караштарга карабастан, айрым изилдөөчүлөр сырдык сөздөргө көп маани беришпей, аларды маргиналдык абалда карашкан. Сөз түркүмдөрүн бөлүштүрүүдө сырдык сөздөрдү кайда кошуу маселеси ар түрдүүчө чечилген. Сырдык сөздөрдү изилдөө тарыхында тилчилердин эки карама-каршы пикири жашайт. **Биринчиден**, сырдык сөздөрдүн баштапкы аныктамасы М.В. Ломоносовго таандык. Бул ой А.Х. Востоков, Ф.И. Буслаев, А.А. Шахматов, В.В. Виноградов, А.И. Германович сыяктуу окумуштуулардын иштеринде орун алган. Бул окумуштуулар төмөндөгү пикирди айтышат: сырдык сөздөр - бул өзүнчө сөздөр жана аларды бириктирген категория - өзгөчө сөз түркүм. Бул окумуштуулар сырдык сөздөрдүн структурасын, алардын кептеги аткарган функциясын, түзүлүш тарыхын изилдешкен. **Экинчиден**, Н.И. Греч, Д.Н. Кудрявский, Д.Н. Овсянико-Куликовский, А.М. Пешковский ж.б. тилчилердин пикирлерине ылайык, сырдык сөздөр өзгөчө сөздөрдүн катарына кирбейт, сөз түркүмдөрү болуп эсептелинбейт. Аталган илимпоздор сырдык сөздөрдүн структурасын, синтаксистик өзгөчөлүктөрүн изилдешпейт жана изилдөөнүн кажети жок деп айтышат. Ж. Буранов сырдык сөздөрдү өзүнчө типологиялык категория катарында изилдеген. И.И. Мещанинов: “Междометия создаются в языке потому, что этого требует строй языка, вовсе не под непосредственным влиянием каких-либо эмоций. Но создаются они для передачи эмоционального оттенка, требуемого речью, а не выкриком”, - деп жазган [Мещанинов И.И., 1978]. Демек, ар бир тилде кандайдыр бир эмоцияны, сезимди, маанайды, каалоону билдирген бирдиктер сөзсүз болушу керек.

Сырдык сөздөрдү анализдөө аркылуу алардын социалдык ролу жана өзгөчө көрсөткүчтөрү далилденет. Мисалы, *ийе, кокуй, йа, бах, бали* деген сөздөр адамдардын таң калуусун билдиришет; *кусур урсун, өлчөсү курусун, шайтан баскырдыкы, атаганат, кап-* өкүнүүнү билдирген сырдык сөздөр.

Сырдык сөздөрдүн коммуникативдүү функциясы адамдын кебинде камтылат, бул жөнөкөй гана үндөр эмес, адамдардын бири-бири менен болгон мамилесин билдирүүчү эмоционалдык бирдиктер деп айтабыз.

1.2. “Сырдык сөздөрдүн англис тили илиминде серептелиши”. Англис тилине XIII-XIV-кылымдарда *interjicere* (-jacere) латын сөзүнөн “ыргытуу” же “ортого таштоо” деген мааниде киргизилген, *inter* ортосунда жана *jacere* ыргытуу деген мааниден келип чыккан. [Webster,1993, p.1179].Бул сөздөр англис тилинин сөздүктөрүнө *int.* же *interj.* белгилери менен киргизилген.

Англис тил илиминде да сырдык сөздөрдүн тил системасындагы орду боюнча түрдүү пикирлер бар экендиги бизге маалым болду.Л. Грей, М. Брайант жана В. Вундт сырдык сөздөрдү: “Кептин бир өзгөчө формасы, аффективдүү, эмоционалдуу, активдүү, бирок интеллектуалдык кептин структурасынын сыртында”, - деп белгилешкен. Э. Сепир, О. Есперсен, Ч. Фриз сырдык сөздүн өзгөчө маанисин белгилешип, ага “сөз” деген статус беришет. Бирок ошону менен бирге, сырдык сөздөрдү толук баалуу эмес жана зыяндуу сөздөр деп айтышат. Э. Сепир сырдык сөздөр анча маанилүү эмес лексикалык катмардын бөлүкчөлөрү, эч качан тилдин маанилүү катарына кирбейт деген тыянакка келет. Анын ою боюнча, сырдык сөздөр “материалдын декорациясы” гана боло алат [Сепир Э., 1934, 223-б.].

В.3. Яновичтин ою боюнча, «Мындай лексикалык бирдиктер өзгөчө ойду же идеяны бербейт, көбүрөөк эмоция, сезимди жана мамилени көрсөтөт. Эмоцияны жана күчтүү сезимди билдирүүчү сигнал катары колдонулган сөздөр, сырдык сөздөр деп аталат».

Англис тилиндеги сырдык сөздөр 500дөн ашык топту түзөт жана сырдык сөздөрдүн катарын поп музыкада, элдик маданиятта, комикстерде пайда болуп келе жаткан жаңы сөздөр толукташат. Шаардын жаш тургундары жаңы сырдык сөздөрдүн пайда болуусунун булагы болуп саналат. Алар *Adios!*[Англис тилинде] – *Кош калгыла! Ahoу!*– жааттагы колдонулган чакыруу. *Alleluia!*[Еврей тилинде]–мааниси “Кудайды мактоо”, “Кудайга шүгүр”. *Aloha!* [Англис тилинде] – саламдашуу же коштошуу. *Amen!*– сыйынуудан кийин колдонулат. *Bis!* [Француз тилинде] – *Again! Дагы! Bonsoir!*[Француз тилинде] – *Саламатсызбы! Bravissimo!* [Италия тилинде] –*Азамат! Сонун!Bravo! Brava! – Аябай жакшы! Hello! – Саламдашуу же телефондун коңгуроосуна жооп берүү, көңүл бурдуруу үчүн. Salud!* [Испан тилинде] –*Ден соолугуң үчүн - тост. Salut!*[Француз тилинде] – *ден соолугуң үчүн! Wow!*[Англис тилинде] – *Ooo! Сонун! Класс!*[Орус тилинде] – *Сонун! Укмуш!*

Англис тилиндеги сырдык сөздөр сүйлөмдүн башында, ортосунда жана эң аягында да келиши ыктымал. Сырдык сөз сүйлөмдүн башында туруп, үтүр менен ажыратылат жана өзүнөн кийин келген сөздөрдүн маанисин билдирет, сүйлөмдүн ортосунда келген сырдык сөздөр эки жагынан дефис менен ажыратылып, өзүнөн мурда жана кийин келген сөздөр менен байланышат. Ал эми сүйлөмдүн аягында келген сырдык сөздөр өзүнөн мурда келген сөздөрдүн маанисин тастыктайт.

Х. Поутсма, Г. Суит, Ф. Палмер, Г. Пауль сыяктуу белгилүү окумуштуулардын сырдык сөздөрдү классификациялоого болгон аракеттери М.Д. Гутнердин илимий макаласында чагылдырылган. Англис тилиндеги бардык сырдык сөздөрдү М.Д. Гутнер 2 чоң топко бөлөт:

1. Эмоционалдык.

2. Эрктик мамилени билдирүүчү сырдык сөздөр.

Сырдык сөздөрдү семантикалык жактан классификациялоо бир нече семантикалык топторду пайда кылат жана бул топторкептик жагдайга жараша кеңейип кетебериши мүмкүн.

1. Жинденүү: *damn! damnation! the devil! doggone! fuck! ha! hang it! hell! hunh! rats! shit! what! zounds!*

2. Тажоо: *bother! damn! damnation! deuce! drat! drot! mercy! merde! oof! ouf(f)! ouch! rot! son of a bitch! spells! tut! tut-tut! zut!*

3. Жактыруу: *hear! hear! hubba-hubba! hurrah! keno! olé! so!*

4. Жеккөрүү: *bah! boo! booh! faugh! hum! humph! hunh! paff! paf! pah! pfui! pho! phoh! phoo! phooey! pish! poof! pouf! pouff! pooh! prut! prute! pshaw! puff! poff! quotha! rot! sho! shoo!*

5. Кубануу: *ah! ach! cool! coo-er! goody! goody! whacko! wacko! whizzo! wizzo! yippee! yip-ee!*

6. Жийиркенүү: *aargh! bah! faugh! fuck! gad! humph! pah! phew! phooey! pish! pshaw! pugh! rot! shit! shoot! ugh! yech! yuck!*

Семантикалык анализдин негизинде сырдык сөздөрдү бир маанилүү жана көп маанилүү деп бөлүүгө болот, алардын ичинде баштапкы (туунду эмес) *boy! crazy! doggone! good! heigh! damn! damnation! the devil! doggone!* жана туунду *ah! oh! ouch! ow! wow! yipe! yow!* сырдык сөздөрдү кезиктиребиз.

1.3. “Сырдык сөздөрдүн русистикада талданышы”. Россиянын чоң энциклопедиясы” деген эмгекте сырдык сөздөр лексика-грамматикалык жактан өзгөрүлбөгөн жана негизги же кызматчы сөздөргө кирбеген сөздөр деп берилген. Алар сезимдерди, экспрессивдик боекту, каалоону билдирет дагы, бирок аларды атабайт [Энциклопедия, 2003. 230-б.]. Л.В. Щерба: «Сырдык сөздөр дагы деле так эмес классификацияга ээ жана “тумандуу”

категория бойдон калып, чектери коюлбай келет» деп белгилейт [Щерба Л.В. 1928. 10-б.].

Сырдык сөздөрдүн орус тили илиминдеги изилденүүсүнө көз чаптырсак, ар түрдүү муундагы окумуштуулардын ар түрдүү деңгээлде түрдүү ойлорду айтуу менен изилдөөлөрүн улантышкандыктарына күбө болобуз. Сырдык сөздөрдү изилдөөнүн пайдубалы орус тили илиминде төмөнкү окумуштуулар тарабынан түптөлгөн. Алар - А.А. Потебня, А.А. Шахматов, С.О. Карцевский, Р.О. Якобсон, В.В. Виноградов, А.А. Реформатский, В.Г. Гак, Е.А. Реферовская, А.И. Германович, В.И. Шаховский ж.б. Сырдык сөздөрдү изилдөө анын тил системасынын негизги сөз түркүмдөрүнө кирбей калганында эмес, сырдык сөздөрдүн азыркы мезгилдеги функционалдык грамматикадагы актуалдуу маселелерди чагылдырып олтургандыгында болуп жатат. Ушуга байланыштуу сырдык сөздөр өзгөчө прагматикалык касиетке ээ болгон, баарлашуудагы түрдүү касиеттерди көрсөтө алган категория болуп эсептелинет.

Азыркы мезгилде россиялык окумуштуулар сырдык сөздөрдүн антропологиялык касиеттерине көбүрөөк көңүл бөлүү менен бирге андагы өзгөчө методологияны изилдеп жаткандыгы актуалдуу маселелердин бири болуп саналат. Орус окумуштуулары сырдык сөздөрдүн табиятын изилдөө менен бирге баарлашуу системасындагы универсалдуу кубулуштарга көңүл бөлүшүп, аларды табууга көптөгөн аракеттерди жасашкан. Ал эми сырдык сөздөрдүн функционалдык-прагматикалык мүнөздөмөлөрүн дискурстун бирдиги катары караган изилдөөчүлөргө төмөнкү окумуштуулар кирет: Андреева, 1999; Анищенко, 2006; Афанасьева, 1996; Бахмутова, 2006; Белоус, 2006; Болтнева, 2004; Коминэ, 1999; Леонтьева, 2000; Максимова, 2000; Мамушкина, 2006; Николаева, 2006; Параховская, 2003; Скачкова, 2006; Шаронов, 2008 ж.б. Алар сырдык сөздөрдүн сөз түркүмдөрүнүн арасындагы ордун белгилөө менен андагы интерактивдүү модалдуулукту аныктап, изилдөөгө алышкан. Сырдык сөздөрдүн фонетикалык формаларын жана семантикасын изилдөөдө Алференко, 1999; Пузиковдун, 2006 эмгектери зор мааниге ээ.

Сырдык сөздөрдүн структуралык жана семантикалык аспектилерин изилдөө менен сырдык сөздөрдүн баарлашуудагы сөз уюштуруу маселелерине токтолгон окумуштууларга Кученева 2000; Чуранов 2008 кирет. Өзгөчө С.С. Шляхованын илимий ишинде сырдык сөздөрдүн тыбыштык системасы терең изилденип, орус тилиндеги сырдык сөздөрдүн маанилери толук ачылган. Орус изилдөөчүлөрү сырдык сөздөрдүн адамдардын эмоциялык тарабы менен байланыштуу болгондугун жана сүйлөөчүнүн сырдык сөздөрдү колдонушу анын чындыкка, айлана-чөйрөгө

болгон мамилесин көрсөтө тургандыгын аныкташкан. Ошондуктан сырдык сөздөр ар түрдүү аспектиде изилденип, кыргыз тили илимине караганда мында аларды изилдөө бир топ жогорку деңгээлде жүрүп жаткандыгы байкалат. Кыргыз тилинде сырдык сөздөрдүн тыбыштык системасынын өзгөчөлүгү, этноварианттары али да болсо колго алына элек.

Сырдык сөздөрдүн интонациялык, фонетикалык өзгөчөлүктөрү, аффектик боегу, мимикалык жана шилтөө ыкмалары алардын маанисин толугу менен түшүнүүгө жардам берет [В.В. Виноградов. Русский язык. М., 1972. – 584-б.]. Графикалык жол менен берилген «м-м-м», «гм», «угу» сыяктуу сырдык сөздөр жабык ооз менен айтылганда үндүү тыбыш редуцияланып калат. Бул сөздөр интонация, тон, мимика жана шилтөөнүн жардамы менен ар кандай маанилерди беришет. Мындай сырдык сөздөр таңкалууну билдиришет, же болбосо божомолду жана эстөөнү билдириши мүмкүн. *М-м-м*, *гм* сыяктуу сырдык сөздөр ирония менен да айтылышы ыктымал. Жайылтылган формасы даамдуу тамакты ыракаттануу калоо менен жегенди билдирет. Мындай сырдык сөздөрдөн башка дагы түрсүлдөгөн жана шартылдаган өзгөчө бир үндөрдү билдирген сырдык сөздөр дагы бар: *цып-цып*, *оф*, *уф*, *ф-ф* ж.б.

1.4. “Сырдык сөздөрдүн кыргыз тили илиминде изилдениши”. Сырдык сөздөрдү анализдөөдө С. Кудайбергенов, С. Давлетов, Б. Керимжанова ж.б. окумуштуулардын эмгектери өтө баалуу. С. Кудайбергенов сырдык сөздөрдүн бири-бири менен болгон байланыштарын көрсөтүп, алардын этиш жана тактоочтор менен айкалышып жаңы сөз айкаштарын жаратарын айткан. Ошондой эле, ал сырдык сөздөрдүн полисемантикалык касиетин анык көрсөткөн [Кудайбергенов С., 1953]. Сырдык сөздөр кыргыз тили илиминде грамматикалык аспектиде атайын изилдөөгө алынган жана мындан башка дагы тилчилердин бир топ эмгектери жарык көргөн. Алардын арасынан окумуштуу С. Иманалиевдин эмгеги өзгөчө белгилөөгө арзыйт [Гапарова Ч., 2006]. С. Иманалиев сырдык сөздөр менен тууранды сөздөрдүн айырмачылыктарын толук чечмелеп бере алгандыгы илимдеги өтө чоң салымы болуп саналат [Иманалиев С., 1969]. Ал эми Б. Керимжанова өзүнүн “Кыргыз тилиндеги сырдык жана тууранды сөздөрдүн грамматикалык өзгөчүлүгү” деген илимий эмгегинде сырдык сөздөрдү өзгөчө сөз түркүмү катары кароону туура деп эсептейт. [Керимжанова Б., 1940]. Тилдик фактыларга ылайык, кепте колдонулган сырдык сөздөр маанисине карай үч топко бөлүнөт:

- 1) сезимди билдирүүчү (эмоционалдык) сырдык сөздөр;
- 2) эрктик мамилени билдирүүчү сырдык сөздөр;
- 3) турмуштук мамилени билдирүүчү сырдык сөздөр.

Сүйлөөчү (субъект) белгилүү эмоциялык абалда туруп, кырдаалды, кыймыл-аракетти, окуяны ж.б. аңгемелешүүчүгө өзүнүн оң же терс мамилеси аркылуу билдирет. Сүйлөөчүлөрдүн кебинде колдонулган оң эмоционалдык сырдык сөздөр төмөнкүдөй маанилерди билдирет:

1. Кубануу, тандануу, ыраазы болуу, суктануу: *бах, чиркин, ах, ох, охо, ай-и-и-й, пай-пай, кудайга шүгүр* ж.б.
2. Кубаттоо, алкоо, мактоо: *бали, баракелде, жаша, бау, азамат* ж.б.
3. Эске түшүрүү, эстөө, табуу: *а-а, и-и, о-шож* ж.б.
4. Кайрылуу, урматтоо: *о, садага, каралдым, ай, эй* ж.б.

Сүйлөөчүнүн окуя көрүнүшкө, тыңдоочунун аракетине, сөзүнө карата терс мамилесин билдирген терс эмоционалдык сырдык сөздөр төмөнкүдөй маанилерди туюндурат:

1. Нааразы болуу, өкүнүү, кейүү, кайгыруу: *алда/олда, кап, ий, катыгүн, аттигиңай/аттигиниң/атаганат, атаңы арман, атаңы кокуй, алат күн, кокуй алат, кокуй ай* ж.б.
2. Чарчоо, жадоо: *ох/өх, уф, и-ий* ж.б.
3. Коркуу, чочуу: *кокуй, ойбой, калакай, бай-бай, йа-а-а-алда, ой, туй ата, апей//омей, яж* ж.б.
4. Жийиркенүү, уялуу: *апий, ий* ж.б.

Эрктик мамилени билдирүүчү сырдык сөздөр. Бул сырдык сөздөр буйрукту жана каалоону билдирет жана эки семантикалык тайпага бөлүнөт:

1. Адамдан адамга карата айтылган сырдык сөздөр: *Кой, айланайын, ордуна илип кой!* (248, Кыямат). – *Коркпогун! Ме, карма!* (132).

2. Адамдан жаныбарларга карата болгон мамилени билдирүүчү сырдык сөздөр. Мындай сырдык сөздөр айбанаттарды чакыруу же токтотуу, айдооиретинде колдонулат: *өш! чү-чү! ноо! кош! түбө-түбө! пыш-пыш! күчү-күчү! мо, мо! кыруу, кыруу! чиге, чиге! чөк, чөк!*

Ошондой эле турмуштук мамилени билдирүүчү сырдык сөздөр бар. Мындай сырдык сөздөр адамдар саламдашканда, коштошкондо, бири-бирине кайрылууда кездешет: *Кайыр-кош, ыракмат, ылаппай. - Ассалому аллейкум, деп, үн созо салам айты* (Касымбеков. 80 б.).

Сырдык сөздөр айрым жазылат да, сүйлөмдүн башында, ортосунда, аягында келе берет. Сырдык сөздөр сүйлөмдүн башында келгенде, күчтүү эмоция менен айтылат жана башка сөздөрдөн үтүр же илеп белгиси менен ажыратылат. Башында келген сырдык сөз өзүнөн кийин келген сүйлөм мүчөлөрү менен байланышат жана алардын күчтүү эмоция менен айтылуусуна жардам берет. Кээ бир учурда, сырдык сөз өзүнөн кийин келген сөз менен бөлүнүп өзүнчө сүйлөм түзүшү да ыктымал. Сүйлөмдүн ортосунда келген сырдык сөздөр өзүнөн мурда келген сөздөрдүн маанисин күчөтөт,

бирок контекстке жана интонацияга ылайык алардан кийин келген сөздөр менен да байланышат. Сырдык сөздөр сүйлөмдүн аягында келсе, өзүнөн мурун үтүр коюлат, ал эми өзүнөн кийин илеп белгиси жазылат. Аягында келген сөздөр өзүнөн мурда келген сөздөрдүн интонациясын күчөтөт. Ошол интонациянын жардамы менен сөздөр өзүнчө сүйлөм түзүшү дагы мүмкүн.

II БАП. Тектеш эмес системалуу тилдердеги сырдык сөздөрдү структуралык жактан анализдөө

Азыркы мезгилге чейин кыргыз тили илиминде көркөм чыгармалардагы сырдык сөздөрдүн структурасы кеңири изилденбегендиктен, бул бапта түрдүү чагырмалардагы сырдык сөздөрдүн структурасынын изилденүүсүн актуалдуу маселе катары саноого болот. Сырдык сөздөргө структуралык анализ жасообуздун негизги максаты - Ч. Айтматовдун “Жамийла”, “Гүлсарат”, “Кылым карытар бир күн”, “Кыямат”, Вильям Шекспирдин “Гамлет”, Марк Твендин “Хекелберри Финндин жоруктары” жана “Том Сойердин жоруктары”, Джек Лондондун “Ак азуу” чыгармаларынын үч тилдеги котормолорундагы сырдык сөздөрдү тандап алуу жана аларга структуралык талдоо жүргүзүү. Кыргыз тилиндеги V, VC, CV, SVC структураларындагы сырдык сөздөрдү табуу менен алардын фонетикалык өзгөчөлүктөрүн бердик.

2.1. Бир компоненттүү сырдык сөздөр. Англис, орус, кыргыз тилдеринде бир компоненттүү (Interj.) сырдык сөз менен которулат.

“ - *Нм. Where are you going?*” [Ch. Aitmatov, “Tales of the mountains and steppes”, 1978, p. 151].

“- *М-м. Ну и куда же теперь?*” [Ч. Айтматов, Прощай Гульсары, С. 291].

“-*М-м. Эми кайда бармаксың?*” [Ч. Айтматов, Гулсарат, 43 б.]

Бул моделдеги сүйлөмдөрдө ойлонууну билдирген маани окшош сырдык сөздөр менен берилүүдө. Ошондой эле сырдык сөздөр үч тилде тең сүйлөмдүн башында келип, бир компоненттеги тубаса сырдык сөздү көрө алабыз. Англис тилиндеги *Нм* сырдык сөзүнүн этимологиясына көңүл бурсак, ал эриндердин жабык абалында айтылат жана индоевропа тилдериндеги *tum*, *tumming*, *tumble* сөздөрүнөн келип чыккан деген маалымат бар [Bates, Naturalist on the Amazons, 2nd., ed., p. 404; Markham in ‘Tr. Eth. Soc., vol. Iii. p. 143]. Зулус тилинде *tomata* (жабык ооз менен кыбыроо), Таити тилинде *tami* (тынчтанып туруу), Чили тилинде *nomn* (тынч боло калуу) ж.б. Демек, индоевропа тилдеринде бул сырдык сөз жабык ооз менен айтылат да ойлонуу деген мааниге ээ болот. Орус жана кыргыз тилдеринде да *М-м* сырдык сөзү жабык ооз менен айтылат, сөз өзү айтылбаса

дагы, чыккан үндөн анын маанисин билсек болот. Бул сырдык сөздүн структурасы үч тилде тең изоморфтук мүнөзгө ээ.

2.2. Эки компоненттүү сырдык сөздөр. Англис тилинде эки компоненттүү (Adverb+Noun) сырдык сөз орус тилинде эки компоненттүү (Noun+Verb), кыргыз тилинде үч компоненттүү (Interj+ Noun+Aux. verb.) фраза менен которулган.

“- *Holly smoke!Matt exclaimed*” [J. London, White Fang, 1976, p. 243].

“-*Черт возьми!* - воскликнул Мэтт”[Дж. Лондон, Белый Клык, 1990, С. 261].

“-*О, шайтан десе!*—деп жиберди Мэтт» [Ж. Лондон, Ак Азуу, 2011, Б. Маранын котормосу, 132 б.]

Сырткы түзүлүшү боюнча англис тилинде сын атооч менен зат атоочтон турган эки компоненттүү сырдык сөз берилди. Wikipedia сөздүгүндө бул сырдык сөз таңкалаарлык түшүнүктү билдирет, *smoke*“түтүн” деп которулуп, үйдөн ак түтүн көрүнүп турат “жакшылыкка” деген маанини божомолдойт. Ал эми орус тилинде сырдык сөз фраза менен берилүүдө. Негизи, “черт возьми” орус тилинде абдан кеңири колдонулган сырдык сөздүк айкаш. Ал таң калганда да, чочуганда да, ыраазы болгондо да, нааразы болгондо да ж.б. ар түрдүү интонация менен колдонула берет. Кыргыз тилиндеги котормону алып көрсөк, бул жерде үч компоненттен турган сөз айкашын байкайбыз. Орус тилиндеги “черт возьми” “о шайтан десе” деп которулган, а чындыгында ал дээрлик дайыма “шайтан алгыр” деп которулат. Эске алчуу жагдай, кыргыз тилинде орус тилиндегидей нааразы болгондо, чочуганда, таң калганда ж.б. дээрлик *шайтан* сөзү колдонулбайт, деги эле кыргыздар шайтанды сейрек оозго алышат. *Шайтан азгырып, шайтан жолдон чыгарып, шайтан сайып* ж.б.у.с. өкүнгөн, нааразы болгон маанини билдирүүчү сөз айкаштарын эске албаганда (булар да сырдык сөздүк мааниге ээ эмес) *шайтан* сөзү сырдык сөз катары ички сезимди билдирүү үчүн сейрек колдонулат деп ишенимдүү айта алабыз.

2.3. Үч компоненттүү сырдык сөздөр. Англис тилинде үч компоненттүү (Pron.+Verb+Pron.) фраза орус тилинде үч компоненттүү (Noun+Prep.+Pron.) кыргыз тилинде эки компоненттүү (Interj.+Interj.) сөз менен которулган.

“-*Why, bless you, Saul, the poor thing's as wet as he can be;*” [Mark Twain, The adventures of Huckleberry Finn, 1956, p. 346].

“-*Господь с тобой, Саул!*” [Твен Марк, Приключения Гекльберри Финна, 1997, С. 107].

“-*Йа, кокуй, Саул...*” [Марк Твен, Хекелберри Финндин жоруктары, 2011, 133 б.]

Англис тилинде сырдык сөздүк маани төмөнкүдөй үч компонент менен берилген: суроолуу аныктооч, этиш жана аныктооч. Ал эми орус тилинде да сырдык сөздүк маани төмөнкүдөй үч компоненттен турат: зат атооч, жандооч жана ат атооч. Бул тилде *кудай* жана *шайтан* сөздөрүнүн ар кандай максаттарда кеңири колдонуларына бул мисал дагы бир жолу күбө болууда. Бул жерде эч кандай кудайга кайрылуу, андан жардам суроо, сыйынуу маанилери жок. Мында бирөөгө (Саулга) нааразы болуу мааниси берилүүдө. Кыргыз тилинде сырдык сөздүк маани эки компонент менен берилет жана алардын экөө тең сырдык сөздөр. Бул сүйлөмдү орус тилинен кыргыз тилине түздөн-түз “Кудай сени менен Саул” деп которуу таптакыр мүмкүн эмес. Мына ошондуктан да котормочу бул эмоционалдык маанини берүү үчүн эки накта сырдык сөздү (*Йа, кокуй*, Саул) натыйжалуу колдоно билген.

2.4. Төрт компоненттүү сырдык сөздөр. Англис тилинде төрт компоненттүү (Interj.+Noun+Interj.+Noun) сүйлөм орус тилинде үч компоненттүү (Interj.+Noun+Noun) кыргыз тилинде үч компоненттүү (Interj.+Noun+Noun) сүйлөм менен которулган.

“ - *Ye gods, ye gods!*” [Ch. Aitmatov, The place of the skull, translation of Natasha Ward, 2000, p. 134].

“-*О боги, боги!*” [Ч. Айтматов, Плаха, 1989, С. 127].

“-*О, кудайлар, кудайлар!*” [Ч. Айтматов, Кыямат, 1988, 149 б.]

Англис тилиндеги сүйлөмдө сырдык сөздөр төрт компонент турган фраза менен берилип, редупликация формасы колдонууда. Кудайга болгон кайрылуу күчтүү интонация менен айтылганын сөздөрдүн көптүк формасынан байкайбыз. Орус жана кыргыз тилине берилген котормодо да сөздөр көптүк формасында берилүүдө. Бул сүйлөмдөрдө “*gods, боги, кудайлар*” деген сөздөр сырдык сөздөрдүн функциясын аткарышат.

2.5. Беш компоненттүү сырдык сөздөр.

Англис тилинде беш компоненттүү (Interj.+Pron.+Noun+Pron.+Noun) сүйлөм, орус тилинде үч компоненттүү (Interj.+Noun+Pron.) сүйлөм кыргыз тилинде эки компоненттүү (Interj.+Noun.) сөздөр менен которулган.

“*O, my lord, my lord!*” [W. Shakespeare “Two Tragedies”, p. 29]

“*О, господь мой!*” [У. Шекспир, «Гамлет», С. 154]

“*О, жараткан!*” [В. Шекспир, “Гамлет”, С. Жусуевдин котормосу, 55 б.]

Үч тилде тең сырдык сөздүк маани катары кудайга кайрылуу колдонулган. Бул сөздүн сүйлөм ичинде колдонулуш максаттары жана себептери тууралуу буга чейин айтылып өткөндүктөн, ага кайта кайрылуунун зарылчылыгы жок деп эсептейбиз.

2.6. Алты компоненттүү сырдык сөздөр. Англис тилинде алты компоненттүү (Noun + Prep.+ Noun + Prep.+ Article + Adjective Superl. form) орус тилинде эки компоненттүү (Noun + Subst Adjective) кыргыз тилинде эки компоненттүү (Noun + Adjective.) сүйлөм менен которулган.

“Glory to God in the highest!”[Ch. Aitmatov, The place of the skull, Наташа Варддын котормосу, 2000, p. 36].

“Слава всевышнему!”[Ч. Айтматов, Плаха, 1989, С. 42].

“Кудай улук!” [Ч. Айтматов, Кыямат, 1988, 40 б.]

Бул мисалдарда деле сырдык сөз катары кудайга тиешелүү сөздөр келтирилди. Кудай ар кандай тилдерде бир нече аталыштар менен аталат жана даңкталат. Мисалы, орус тилинде *бог, господь, всевышний* ж.б. Кыргыз тилинде *кудай, алла, жараткан, теңир, эгем* ж.б. Адам баласы кудайга жайынча эле кайрыла бербейт, аны жөн гана оозуна албайт, ал ар кандай күчтүү эмоционалдык жагдайларда колдонулат, мына ошондуктан да биз келтирген мисалдарда кудайга байланыштуу сөздөр жана сөз айкаштары арбын болду.

2.7. Кыргыз тилиндеги V, VC, CV, CVC структураларындагы сырдык сөздөр. Кыргыз тилиндеги сырдык сөздөрдүн фонетикалык структурасында бир нече спецификалык өзгөчөлүктөр бар, ошол өзгөчөлүктөрү менен сырдык сөздөр башка сөз түркүмдөрүнөн айырмаланып турат. А. Зайончковский, Н. Баскаков, А. Кононов, В. Решетов аттуу окумуштуулар түрк тилдеринин муундук структурасы жөнүндөгү илимий иштеринде V, VC, CV, CVC деген структураларды аныкташат. Кыргыз тилиндеги сырдык сөздөргө да ушул структура тиешелүү деп айтсак болот. Тубаса сырдык сөздөр кайталанып, же созулуп айтылса, алар билдирген грамматикалык маанилер күчөтүлүп, кандайдыр башкача күчтүү сезим менен туюндурулат. Мисалы: *Ай, бери бас!* Буюруп бери каратуу мааниси айтылды. *Ай, ай, бери бас!* Буюруп бери каратуу мааниси күчөтүлүп айтылды. *Ий, таңоозунурайын! Кылган ишин кара!* Жек көрүп кыжырдануу мааниси айтылды. *И-и-ий, таңоозунурайын! Кылган ишин кара!* Өкүнүп кыжырдануу мааниси айтылды.

III БАП. Тектеш эмес тилдердеги сырдык сөздөрдүн семантикалык өзгөчөлүктөрү жана алардын которуу ыкмалары . (“Башы жок чабандес” романынын материалдын негизинде)

“Башы жок чабандес” аттуу романында 657 ар кандай сырдык сөздөрдү табуу менен, алардын ичинен эң кызыктуу, маанилүү жана эмоцияларды билдиргендерине семантикалык анализ жасадык. Ал эмоциялар төмөндөгүдөй мүнөздө болду: ишендирүү, тамшануу, тынчтануу, кубануу, жалынуу, суктануу, тамашалоо, уяткаруу, таң калуу, жек көрүү,

кемсинтүү, жинденүү, көңүл буруу, кызыгуу ж.б. Бул анализ англис, орус жана кыргыз тилдеринде ишке ашты. Англис тилиндеги материал 1866-жылга таандык түп нуска булактан алынгандыктан, байыркы эскирген сөздөр учурайт. Ошондуктан алардын этимологиясына азыноолак кайрылуу зарыл деп таптык. Орус тилиндеги котормо А. Макаровага таандык [1979], ал эми орус тилинен кыргызчага Сүйүнтбек Бектурсунов которгон [1987]. Бул бапта жогоруда аталган чыгарманы анализдөөнүн негизинде эң кызыктуу 21сырдык сөздүн семантикалык моделди көрсөтүп кеттик. Төмөндө алардын биринчисине кеңири токтолуп, калгандарын таблица түрүндө чагылдырып өтсөк.

3.1. Модель 1. Кубануу - бул сезим сүйүнүүнү, көңүл көтөрүлүп шаттангандыкты билдирет. Адамдын жашоосунда кандайдыр бир көйгөйлөрдү чечүүдөн кийинки күч берүүчү сезим. Мисалы: *ура, ээх, иий...*

Мисалы: 5. ...She was a thing to excite the admiration of one less a connoisseur in horse-flesh than the ci-devant stable-boy of Castle Ballagh.

"Hooch-hoop-hoora!" cried he, as he set eyes upon the captive, at the same time tossing his hat high into the air. «Thanks to the HowlyVargin, an' Saint Pathrick to boot, Masther Maurice, yez have cotched the spotty at last! It's a mare, be japers!

Och!the purty crayther ! I don't wond her yez hiv been so bad about gettin' howltav her. **Sowl!**Ifyez had her in Ballinasloe Fair, yez might ask your own price, and get it too, widout givin' sixpence av luck penny. **Oh!**The purty crayther ! Where will yez hiv her phut, masther? Into the corral, wid the others?"[32]

1. Ею залюбовался бы и не такой знаток лошадиной красоты, как бывший грум замка Баллах.

-Гун, гун, ура!- закричал Фелим, как только увидел пленницу, и подбросил вверх свою шляпу. - Слава пресвятой деве и святому Патрику, мастер Морис поймал наконец крапчатую! Это кобыла, черт возьми! Ну и лошадка!..Не диво, что вы так гонялись за ней. **Ей-богу!** У нас на ярмарке в Баллиносломы могли бы заломить за нее любую цену, и ее бы у нас все равно с руками оторвали. Ну и лошадка!.. Куда же мы ее поставим? В кораль со всеми? [43]

1. Мустангер мындай сулуу жылкыны эч качан кармаган эмес. Чаар мустангды көргөн кандай киши болсо да суктанбай койбос эле.

-Пай-най, ура! - деп кыйкырды Фелим калпагын асманга ыргытып, -Ыйык Патриктин өркүнү өссүн, жаш кожоюн акыры чаар байталды кармаган экен! Сулуу байтал экен да!.. Кожоюндун муну кубалап жүргөнү таң каларлык эмес турбайбы. Шайтан баскырдыкы? Биздин Баллинаслоу ярмаркасында бу байталды кандай баага болсо да алышар эле. Эх,сулуу жаныбарым!.. Муну каякка байлайбыз? Кашаанын ичинеби? [37]

Бул контекстте Моррис Жеральд менен Фелим издеп жүргөн мустанг атты табышып, өтө кубанып турушат. Айрыкча Фелим сүйүнгөнүнөн "**Hooch-hoop-hoora!**" деген сөздү айтат да, ал аттын сулуулугуна жана кымбат баалуулугуна суктанып аябай ыраазы болот. Бул илептүү сырдык сөз адамга дем бере турган стимул сыяктуу колдонулат жана кандайдыр бир мааракелерде же тойлордо тост катары айтылган сөз болуп эсептелинет (Allen Walker The Rebel Yell as a Linguistic Problem\\ American speech, № 3, p. 83-92, 01/05. 1961).

Бул сөздүн этимологиясы тууралуу көптөгөн варианттар бар. Бул сөз герман тилдерине таандык, Вебстердин сөздүгү боюнча, (Webster's third New International Dictionary, 1961, Chicago, p. 1074) 1827-жылы биринчи жолу тост катары айтылган деген маалымат бар. **Hooch** сөзү өзүнчө шотландиялык сырдык сөз болуп, эмоцияны билдирет (Webster's third New International Dictionary, 1961, Chicago, p. 1087). Ал эми **hoop**сөзүнүн индоевропалык мааниси - темир же жыгачтан жасалган жана кандайдыр бир тоголок нерсени бышыктап кармаган сызыкчалар. Ал эми үчүнчү компоненти "**Hoora**" сөзүн кыргыз жана орус тилдерине "**Ура!**" деп которсок жаңылышпайбыз. Демек, бул үч компонент бир сырдык фразаны түзүп, кубануу эмоциясын күчөтүү максатында колдонулуп жатат. Орус тилинде "**Гун, гун, ура!**" деп которулган жана башка тилден келген сөз деген маалымат бар. Биринчи вариант боюнча, латын тилиндеги аббревиатура болуп "Hierusalem est perdita" орус тилине "Иерусалим разрушен" берилет (Webster's Online Dictionary (англ.)). Экинчи версия боюнча, бул эч кандай латын тилиндеги фраза эмес эле, ал немец чабандар малды айдоодо колдонулган сөз болуп калат (David Wilton Word Myths: Debunking Linguistic Urban Legends, Oxford University Press, 2009 англ.). Ошондой эле кийинки версия боюнча, "**гун- гун- ура**" грек тилине таандык, күчөтүү формасында бир нерсени айтуу же болбосо кимдир бирөөнү мактоо мааниде айтылган сөз экен (Павсаний. Описание Эллады (14,7)). Демек, кээ бир маалыматтарга таянып, орус тилинде бул фраза башка тилден кирип, адамдар сүйүнгөндө же кубанганда тост сүйлөнгөндөн кийин айтыла турган сөз деп айтсак болот. Ал эми кыргыз тилине "**най-най, ура**" деп которулган. Негизинен, **най-най** деген сөз кыргыз тилинде сүйлөө кебинде көп колдонулат. Мисалы, бирөөнү мактаганда *най-най сүйлөсө тилинен бал тамат, мактаса булут мингизет...* же болбосо нааразы болгондо да ушул сөз айтылышы мүмкүн *най-най ушундай кайгы экен да...* Демек, бул сөздү көп мааниси бар, эмоционалдуу сөз деп айтсак болот. Бул контекстте өтө кубанган каарман Фелим атты көрүп ушунчалык сүйүнүп, сүйүнүчү көкүрөгүнө батпай, "**най-най, ура!**" деп айтууда. Ал эми *ура* түрк тилинде *ura-* ур деген сөздү билдирет экен. Демек, үч тилде тең

берилген сырдык фраза изоморфтук котормого жетишет жана сүйлөмдөгү орду, пунктуациялык белгиси боюнча окшош.

№	Моделдер/маани-лер	Мисалдар		
		Англисче	Орусча	Кыргызча
1.	Модель - 1. Кубануу	<i>Hooh-hoor-hoor!</i>	<i>Гип, гип, ура!</i>	<i>Пай, пай ура!</i>
2.	Модель - 2. Сүйүнүү	<i>Heigh!</i>	<i>Есть!</i>	<i>Таптым!</i>
3.	Модель - 3. Суктануу	<i>Ah!</i>	<i>Ах!</i>	<i>Ах!</i>
4.	Модель - 4. Таң калуу	<i>Hilloo!</i>	<i>Ого!</i>	<i>А-а,</i>
5.	Модель - 5.Кызыгуу	<i>Bah!</i>	<i>Ба!</i>	<i>Бах!</i>
6.	Модель - 6.Коркуу	<i>By thetarnal Almighty!</i>	<i>Клянусь, это сам дьявол!</i>	<i>Кудай урсун!</i>
7.	Модель - 7.Өкүнүү	<i>Alas!</i>	<i>Увы!</i>	<i>Атаганат!</i>
8.	Модель - 8.Кейүү	<i>Faugh!</i>	<i>Жаль!</i>	<i>Кап!</i>
9.	Модель - 9. Тоготпогондук	<i>Pish!</i>	<i>Бр-р-р!</i>	<i>Чындыгында!</i>
10.	Модель - 10. Тамшануу	<i>Be japers!</i>	<i>Черт поберу!</i>	<i>Шайтан баскырдыкы!</i>
11.	Модель - 11. Ишендируу	<i>By my faith!</i>	<i>Клянусь честью!</i>	<i>Кусур урсун!</i>
12.	Модель - 12. Анткорлонуу	<i>Mercy!</i>	<i>Упаси боже!</i>	<i>Өлчөсү курсун!</i>
13.	Модель - 13. Тынчтандыруу	<i>Hush!</i>	<i>Шш!</i>	<i>Шш!</i>
14.	Модель - 14.Жалынуу	<i>Howly Mother!</i>	<i>Святая дева!</i>	<i>Кудай эне!</i>
15.	Модель - 15.Тамашалоо	<i>Ha! ha! ha!</i>	<i>Ха ха ха!</i>	<i>Ха ха ха!</i>
16.	Модель - 16. Уялтыруу	<i>Ha! ha!</i>	<i>Ай-яй-яй!</i>	<i>Ой-ой-ой!</i>
17.	Модель - 17.Жек көрүү	<i>Pshaw!</i>	<i>Фу!</i>	<i>Фу!</i>
18.	Модель - 18.Жинденүү	<i>Hound!</i>	<i>Собака!</i>	<i>Ит!</i>
19.	Модель - 19. Көңүл буруу	<i>Ho, ho!</i>	<i>Хо хо!</i>	<i>Хо хо!</i>
20.	Модель - 20. Айраң калуу	<i>Mil demonios!</i>	<i>Тысяча чертей!</i>	<i>Миң шайтан!</i>
21.	Модель - 21.Камаарабастык	<i>Carrambo!</i>	<i>Карамба!</i>	<i>Карамба!</i>

КОРУТУНДУ

Бул илимий иште сырдык сөздөрдүн оозеки кебибиздеги маанилүү ордун, функциясын, интонациясын ж.б. өзгөчөлүктөрүн эске алуу менен англис тилиндеги сырдык сөздөрдү кыргыз жана орус тилдериндеги сырдык сөздөр менен салыштырып изилдеп чыгып, төмөндөгүдөй натыйжаларга ээ болдук:

1. Англис, орус жана кыргыз тилдериндеги сырдык сөздөрдүн табиятын изилдеп, ар бир тилге тиешелүү мүнөздүү өзгөчөлүктөрдү таптык. Ошондой эле алар фонетикалык, лексикалык, стилистикалык, грамматикалык деңгээлдерде сыпатталды.

2. Сырдык сөздөр боюнча чет өлкөлүк, орус жана кыргыз тилдериндеги теориялык менен практикалык түрдүү адабияттар менен тааныштык жана аларда козголгон маселелерди ар тараптуу талдоого алууга аракеттер жасалды.

3. Жогоруда көрсөтүлгөн тектеш эмес тилдердеги сырдык сөздөрдүн маңызын ачып бердик жана сүйлөөчүнүн кебине жараша тилдик жана кептик деңгээлдерде алардын классификациялары берилди.

4. Сырдык сөздөрдүн вербалдык контексте, кандай кырдаалда кандайча колдонулары белгиленди. Кыргыз тилиндеги сырдык сөздөрдүн фонетикалык-курамдык өзгөчөлүктөрүнө байланыштуу кандай эмоциялык маанайларды көрсөтөрү ачыкталды.

5. Тектеш эмес тилдердеги сырдык сөздөрдүн башка сөз түркүмдөрү менен болгон маанилик байланыштары аныкталды жана алардын кептеги эмоционалдык-боектук кызматтары көрсөтүлдү.

6. Тектеш эмес тилдердеги сырдык сөздөрдүн түрдүү синтаксистик конструкциялардагы аткарган ролдору, сүйлөмдөгү орду жана пунктуациялык-маанилик белгилери аныкталды.

7. Сырдык сөздөрдүн баарлашуудагы болгон өзгөчөлүктөрүн эске алуу менен бирге алардын прагматикалык касиеттерин изилдөө менен адам факторунун сырдык сөздөрдүн функцияларына тийгизген таасири айкындалды.

8. Айрым белгилүү англис жана кыргыз жазуучуларынын чыгармаларынан жана алардын котормолорунан алынган сырдык сөздөр үч тилде иргелип алынып, аларга структуралык анализ жүргүзүлдү жана компоненттик формада баяндалды.

9. Майн Риддин “Башы жок чабандес” романы англис, орус жана кыргыз тилдеринде каралып, андагы сырдык сөздөргө семантикалык анализ жүргүзүлдү.

Жогоруда аталган маселелерди иштеп чыгуу менен салыштырылган тектеш эмес тилдердеги сырдык сөздөрдү теориялык жана практикалык жактан изилдеп, тилдердеги маанилик жана фонетикалык ордун белгилөө аркылуу алардын ортосундагы окшоштуктарды жана айырмачылыктарды таап, кыргыз тил илиминин өнүгүүсүнө аз да болсо салым коштук деп айта алабыз.

Диссертациялык темага тиешелүү жарык көргөн илимий эмгектердин тизмеси:

1. Суркеева, Д.Б. To the problem of comparative analysis of interjections in the English, Russian and Kyrgyz languages [Текст] / Д.Б. Суркеева // Жалал-Абад Мамлекеттик Университетинин жарчысы №1 (26). Жалал-Абад, 2012. – 217-221 - бб.
2. Суркеева, Д.Б. The main functions and formal structures of the interjections in English [Текст] / Д.Б. Суркеева // К. Карасаев атындагы Бишкек гуманитардык университетинин илимий журналы № 3 (23). – Бишкек, 2012. – 212-213 - бб.
3. Суркеева, Д.Б. The role of interjectional words in exclamatory sentences in English and Kyrgyz [Текст] / Д.Б. Суркеева // Кыргызстан Эл аралык университети. Вестник МУК №2 (24). – 2013. – 173-175 - бб.
4. Суркеева, Д.Б. Women's Surprise in American and Kyrgyz Culture. [Текст] / Д.Б. Суркеева // Кыргызстан Эл аралык университети. Вестник МУК №2 (26). 2014. – 122-124 - бб.
5. Суркеева, Д.Б. English Interjections and their classification problem [Текст] / Д.Б. Суркеева // Ош мамлекеттик университетинин жарчысы № 4. Ош, 2013. – 48-51 - бб.
6. Суркеева, Д.Б. Sound similarities of certain interjectional words in some Indo-European, Kyrgyz and Russian languages [Текст] / Д.Б. Суркеева // Ош мамлекеттик университетинин жарчысы № 3. Ош, 2013 – 65-68 - бб.
7. Суркеева, Д.Б. Back to the problem of classification of interjections [Текст] / Д.Б. Суркеева // Ош мамлекеттик университетинин жарчысы № 2. Ош, 2014. – 45-49-бб.
8. Суркеева, Д.Б. Semantic and Stylistic characteristics of English interjections [Текст] / Д.Б. Суркеева // Республиканский научно-теоретический журнал «Известия вузов», Бишкек, - №10, 2014. – 181-182-бб.
9. Суркеева, Д.Б. Some Semantic and Pragmatic characteristics of the English interjections in Modern English [Текст] / Д.Б. Суркеева // Қазақстан және әлеметтік қатынастар академиясының хабаршысы № 4 (42). Алматыш., 2014. – 65-68-бб.

10. Суркеева, Д.Б. Кыргыз, англис, орус тилдериндеги кээ бир сырдык сөздөрдүн фонетикалык өзгөчөлүктөрү.[Текст] / Д.Б. Суркеева \\\ Қазақеңбек және элеуметтік қатынастар академиясының хабаршысы №4 (42). Алматы ш., 2014.– 69-73-бб.
11. Суркеева, Д.Б. Кыргыз тилиндеги сырдык сөздөрдүн фонетикалык өзгөчөлүктөрү.[Текст] / Д.Б. Суркеева\\ Проблемы современной науки и образования. Научно-методический журнал №2(44). Иваново ш., 2016. – 135-139-бб.
12. Суркеева, Д.Б. Англис, орус жана кыргыз тилдериндеги кээ бир сырдык сөздөрдүн семантикалык өзгөчөлүктөрү. [Текст] / Д.Б. Суркеева\\ Молодой ученый. Международный научный журнал №4 (108). – Казань ш., 2016. –926-928-бб.

Суркеева Динара Бекмаматовнанын
“Тектеш эмес системалуу тилдерде сырдык сөздөрдү которуунун
жолдору (англис, орус жана кыргыз тилдеринин материалдардын
негизинде)” 10.02.20 – тектештирме-тарыхый, типологиялык жана
салыштырма тил илими адистиги боюнча филология илимдеринин
кандидаты окумуштуулук даражасын изденип алуу үчүн жазылган
диссертациясынын
РЕЗЮМЕСИ

Негизги сөздөр: компаративистика, эквиваленттүү сырдык сөздөр, семантикалык анализ, структуралык анализ, тектеш эмес системалуу тилдер, семантика-функционалдык өзгөчөлүктөр, компонент, баштапкы жана туунду сырдык сөздөр, структуралык-семантикалык мазмун, компаративдик анализ.

Илимий изилдөөнүн объектиси болуп англис, орус жана кыргыз жазуучуларынын чыгармаларынан алынган материалдардын негизинде салыштырма аспектиде сыпатталып жаткан англис, орус жана кыргыз тилдериндеги сырдык сөздөр саналат.

Илимий изилдөөнүн предмети катары англис, орус жана кыргыз тилдериндеги сырдык сөздөрдүн структуралык-семантикалык мазмуну жана функционалдык мүнөздөмөсү тандалып алынды.

Изилдөөнүн максаты: англис, орус жана кыргыз тилдериндеги сырдык сөздөрдү теориялык жактан изилдөө, структуралык-семантикалык мазмунун жана функционалдык окшоштуктарын жана айырмачылыктарын ачып берүү.

Изилдөөнүн илимий жаңылыгы: Англис, орус тилдери менен салыштырылып жаткан кыргыз тилиндеги сырдык сөздөрдүн структуралык-семантикалык функцияларын ачыктоого кыргыз лингвистикасында алгачкы ирет аракеттердин жасалышы; тектеш эмес тилдердеги сырдык сөздөрдүн формалдык жана семантика-функционалдык өзгөчөлүктөрүнүн, айырмачылыктарынын жана окшоштуктарынын изилдениши; кыргыз тилиндеги сырдык сөздөрдүн фонетикалык, морфологиялык жана синтаксистик бөтөнчөлүктөрүнүн аныкталышы; тектеш эмес тилдердеги сырдык сөздөрдүн семантикалык классификацияларынын көрсөтүлүп берилиши.

Изилдөөнүн методдору: жыйноо, каттоо, топтоштуруу, функционалдык-семантикалык, контекстуалдык, салыштырма анализ, тектештирме методдор, прагматикалык жактан чечмелөө методу, оригиналдын жана котормонун салыштырылып жаткан тексттериндеги бирдиктердин сапаттык мүнөздөмөсүн толуктоочу жана тактоочу стилистикалык анализ, статистикалык анализ ж.б.

Ишти колдонуу чөйрөсү: Изилдөөнүн материалдарын маданият аралык коммуникация, англис, кыргыз тилдеринин типологиясы боюнча сабактарда, салыштырма грамматика боюнча усулдук колдонмолорду иштеп чыгууда ошондой эле салыштырма типология багытында изилдөө иштерин жүргүзүүдө пайдалуу материал катары колдонсо болот.

РЕЗЮМЕ

диссертации Суркеевой Динары Бекмаматовны на тему
“Способы воссоздания междометий в разносистемных языках (на материале английского, русского и кыргызского языков)” на соискание
ученой степени кандидата филологических наук по специальности 10.02.20 –
сравнительно-историческое, типологическое и сопоставительное
языкознание.

Ключевые слова: компаративистика, эквивалентные междометия, семантический анализ, структурный анализ, разносистемные языки, семантико-функциональные особенности, компонент, первичные и вторичные междометия, структурно-семантическое содержание, компаративный анализ.

Объект исследования- междометия английского, русского и кыргызского языков, их сравнение в произведениях английских, русских и кыргызских авторов.

Предметом исследования послужило структурно-семантическое содержание междометий и их функциональная характеристика в трех языках.

Цель исследования. Теоретическое определение статуса междометий в сравниваемых разнотипных языках, выявление изоморфных и алломорфных черт и нахождение языковых универсалий. Раскрытие семантических и структурных особенностей междометий в художественных текстах, а также нахождение их функциональных различий в разговорной речи.

Научная новизна исследования. Новизна заключается в том, что в ней впервые осуществлено всестороннее структурно-семантическое многокомпонентное исследование междометий в кыргызском языке на основании языкового материала и с использованием прогрессивных методов. Исследование соответствий и различий формальных и семантико-функциональных особенностей междометий в разносистемных языках. Определение места междометий среди других частей речи в английском, русском и кыргызском языках. Семантическая классификация междометий в разносистемных языках. Функционирование междометий на фонетическом и синтаксическом уровнях в кыргызском языке.

Методы исследования: функционально-семантический, контекстуальный, компаративный методы, позволяющие выявить сходства и различия в системе междометий на трех языках; трансформационный и эмпирический метод, метод сбора, систематизация, отбор, классификация материалов, структурно-компонентный анализ.

Область применения результатов исследования. Материалы исследования могут использоваться на уроках межкультурной коммуникации, сопоставительной типологии английского и кыргызского языков, при разработке методических пособий по сравнительной грамматике для студентов-филологов и послужить полезным материалом в исследовании научных трудов по сопоставительной типологии.

Resume

Surkeeva Dinara Bekmamatovna

The dissertation “The ways of translation of interjections in non-related languages (on the materials of English, Russian and Kyrgyz languages)” is submitted to confer the scholarly degree of the Candidate of Philological Sciences on specialty - 10.02.20- comparative-historical typology, typological and contrastive linguistics.

Key words: comparativistics, equivalent interjections, semantic analysis, structural analysis, languages of various systems, semantic-functional peculiarities, component, primary and secondary interjections, structural-semantic content, comparative analysis.

The goal of the research: 1. To give the theoretical definition of the interjections in non- related languages; 2. To reveal isomorphic and allomorphic features and also to find language universals; 3. To analyze the semantic and structural peculiarities of interjections in the books of the different authors.

The object of the research. The interjections of the English, Russian and Kyrgyz languages, their comparison in the works of Ch. Aitmatov, L. Tolstoy, J. London, M. Twain, W. Shakespeare, M. Ryde in the original and translated versions.

The subject of the research is the structural-semantic content of interjections and their functional characteristics in three languages.

The novelty of the research. The investigation of correspondences and differences of the structural and semantic peculiarities of interjections in the Kyrgyz language for the first time. The definition of the status of interjections in three languages. The review of the classification of the interjections and the role of them on the syntactic and phonetic levels.

Methods of the research. In the course of investigation the author used functional-semantic, contextual, comparative method, the method of linguistic description, structural-componential and transformational methods.

Application of the research results. The materials of this dissertation may be used at the lessons of intercultural communication, comparative typology of the English and Kyrgyz languages, in the working out of different manuals for students of philological departments and could be the useful material for research for young scientists.